

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

خلاصه جلسه گذشته

در جلسات گذشته روایات دلیل هفدهم تا بیست و پنجم و نحوه استدلال به آنها بیان شد، اشکالات مطرح شده از سوی مرحوم آقای خوئی و آقای حائری، پاسخ داده شد و به این نتیجه منتهی شد که نمی‌توان بر اساس آنها از ظهور این روایات در شرطیت امام معصوم برای امامت جمعه دست برداشت. بنابراین، دلالت روایات بر مدعای مورد بحث، همچنان محفوظ دانسته می‌شود.

در پایان بررسی ادله اثبات شرطیت امام معصوم (ع) در نماز جمعه لازم به ذکر است که آیت‌الله حائری تمامی بیست و پنج دلیل مطرح شده را رد کردند، در حالی که ما توانستیم سیزده دلیل را به صورت مستدل اثبات کنیم و به مناقشات پیرامون آنها پاسخ دهیم؛ بنابراین، مشروط بودن نماز جمعه به حضور امام معصوم (ع) یا منصوب از جانب وی، برای ما ثابت شد. نتیجه آنکه در زمان حضور امام معصوم، اگر ایشان یا منصوب او نماز جمعه را اقامه کند، وجوب آن تعیینی است؛ یعنی در محدوده‌ی تا فاصله‌ی دو فرسخ از محل اقامه، نماز جمعه واجب می‌شود، و کسانی که در فاصله‌ای بیش از دو فرسخ قرار دارند، بر آنان وجوبی نیست.

نتیجه بحث از ادله شرطیت امام معصوم (ع) در نماز جمعه

بحث اصلی از ابتدای بحث از نماز جمعه ناظر به این مسئله بوده است که آیا از شرایط وجوب تعیینی نماز جمعه، وجود سلطان عادل یا امام معصوم (علیه‌السلام) محسوب می‌شود یا خیر. در طول این مدت، تمام ادله مطرح در این زمینه بررسی گردید و بسیاری از آنها از حیث دلالت و تمامیت، قابل قبول ارزیابی شد. بر اساس این ادله، تا این مرحله چنین نتیجه‌گیری شد که تحقق وجوب تعیینی نماز جمعه، در فرض حضور، مشروط به وجود امام معصوم (علیه‌السلام) است.

در برابر این دیدگاه، برخی از فقها، از جمله مرحوم آقای حائری، بر این نظرند که وجود امام معصوم (علیه‌السلام) حتی در زمان حضور نیز شرط وجوب تعیینی نماز جمعه محسوب نمی‌شود. بر اساس این مبنا، نماز جمعه در همه زمان‌ها وجوب تعیینی دارد، هرچند امام معصوم (علیه‌السلام) خود متصدی اقامه آن نباشد.

وجوب تعیینی نماز جمعه در عصر غیبت

برای اثبات وجوب تعیینی نماز جمعه در زمان غیبت، به آیات و روایات استناد شده است. قائلان به عدم اشتراط، مانند مرحوم آقای حائری، اساساً امام معصوم (علیه‌السلام) را شرط نمی‌دانند. در مقابل، کسانی که از ادله، اشتراط امام معصوم (علیه‌السلام) را استفاده می‌کنند، احتمال می‌دهند این شرط اختصاص به زمان حضور داشته باشد و در زمان غیبت، وجوب تعیینی برای همگان ثابت نباشد.

دلیل اول: استدلال به آیه نهم سوره جمعه در اثبات وجوب تعیینی در عصر غیبت

مرحوم آیت‌الله شیخ مرتضی حائری (قدس سره) بر این باور است که این آیه در مقام تشریع اصل وجوب نماز جمعه است و

اطلاق آن شامل تمام مکلفان در همه زمان‌ها می‌شود، نه آن‌که صرفاً ناظر به نماز جمعه‌ای باشد که در زمان پیامبر (ص) اقامه می‌شده است.

ایشان معتقد است آیه نهم سوره جمعه در مقام تشریع اصل وجوب نماز جمعه است و اطلاق آن، همه مکلفان در همه زمان‌ها، از جمله عصر غیبت، را در بر می‌گیرد. ایشان «إِذَا نُودِيَ» را کنایه از دخول وقت نماز جمعه می‌دانند؛ از این رو، وجوب «فَاسْعَوْا» حتی در فرض عدم تشکیل نماز نیز ثابت است و مکلفان موظف‌اند خود اقدام به اقامه آن کنند. وی با تمسک به عموم خطاب، نتیجه می‌گیرد که آیه اختصاص به عصر حضور ندارد و می‌توان از آن وجوب تعیینی نماز جمعه در عصر غیبت را استفاده کرد. [1]

دیدگاه برگزیده در دلیل نخست

بر اساس تحلیل نهایی و استظهار از مجموعه‌ی قرائن لفظی آیه شریفه، تعبیر «إِذَا نُودِيَ» کنایه از دخول وقت نماز جمعه است، نه صرف شنیدن اذان یا تحقق انعقاد نماز؛ و «فَاسْعَوْا» ظهور در وجوب فراهم کردن مقدمات نماز و مبادرت به آن دارد و «سَعَى» در این آیه خصوصیت مستقلی ندارد، بلکه از آن جهت ذکر شده که ابلغ المقدمات برای نماز است، در حالی‌که مراد از «ذِكْرُ اللَّهِ» به قرینه‌ی آیه‌ی بعد - «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ» - خطبه‌ها نبوده بلکه مراد همان نماز جمعه است.

بدین ترتیب، دیدگاه برگزیده آن است که آیه در مقام تشریع وجوب نماز جمعه نیست، بلکه درصدد بیان حکم فرعی وجوب سعی و ترک بیع در هنگام فرا رسیدن وقت نماز جمعه‌ای مشروع است، به همین دلیل، نزول آن پس از تشریع اصل نماز جمعه بوده و غرض اصلی آیه، نکوهش کسانی است که به سبب اشتغال به تجارت از حضور در نماز جمعه بازمانده‌اند.

افزون بر این، مفاد آیه دلالت بر وجوب تبعی و مقید سعی به سوی نماز جمعه‌ای دارد که به نحو مشروع و به‌اذن امام یا حاکم اقامه می‌شود؛ زیرا متعارف آن است که ندا به نماز از سوی امام یا والی صادر می‌گردد. در نتیجه، آیه نه بر اطلاق وجوب نماز جمعه در عصر غیبت دلالت دارد، و نه قرینه‌ای بر الغای خصوصیت حاکم در اقامه آن به شمار می‌رود.

با این حال، حتی اگر آیه را در مقام تشریع بدانیم، دلالت آن صرفاً بر اصل وجوب است، نه بر وجوب تعیینی یا عینی؛ چنان‌که صاحب جواهر نیز از آن تعبیر به «مطلق الوجوب» کرده است. به بیان دیگر، آیه شریفه نه در مقام بیان وجوب نماز جمعه است و نه در مقام بیان جزئیات و خصوصیات آن؛ بلکه متعرض تأکید بر سعی به سوی نماز در هنگام ندا و ترک مشاغل دنیوی می‌باشد.

دلیل دوم: استدلال به آیه «حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى»

آیه شریفه دومی که مورد استدلال قرار گرفته است، آیه شریفه «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَ قُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» [2] است، این آیه به دو نحو مورد استدلال قرار گرفته است که ابتدائاً استدلال به آیه شریفه را به صورت اجمالی بیان کرده و در ادامه به بیان تفصیلی مفردات آیه شریفه پرداخته و استدلال به آن را به صورت تفصیلی بیان می‌کنیم.

نخست آن‌که امر به «حفظ» در این آیه، به معنای مراقبت از انجام نمازها با رعایت شرایط، حدود و اوقات آن‌ها دانسته شده است. از آنجا که نماز جمعه یکی از مصادیق نماز به شمار می‌آید، بر اساس این برداشت، حکم اولی آیه اقتضا می‌کند که نماز جمعه واجب تعیینی باشد.

دوم آن‌که بر پایه برخی روایات، یکی از مصادیق «صلاة الوسطی» نماز جمعه معرفی شده است. بر این اساس، امر به حفظ و مراقبت از «صلاة الوسطی» ناظر به رعایت ویژه اوقات و شرایط نماز جمعه خواهد بود و در نتیجه، دلالت خاص بر وجوب تعیینی آن خواهد داشت. این وجوب نیز اطلاق دارد و شامل هر دو فرض زمان حضور و زمان غیبت می‌شود. در ادامه به بیان

تفصیلی الفاظ آیه شریفه می پردازیم.

تحلیل لغوی و تفسیری واژگان کلیدی آیه

مراد از «حافظوا»

مراد از تعبیر «حافظوا» در آیه شریفه «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ» صرف انجام دادن نماز نیست، بلکه دلالت بر مراقبت مستمر و التزام عملی به انجام صحیح آن دارد. تفاوت این تعبیر با الفاظی همچون «اتوا» یا «اقیموا» در همین نکته نهفته است؛ زیرا آیه نفرومده است نمازها را به جا آورید، بلکه فرمان به محافظت از آن‌ها داده است. این امر نشان می‌دهد که مقصود، صرف تحقق خارجی نماز نیست، بلکه پاسداری از آن در تمام ابعاد، از جمله رعایت حدود، شرایط، قیود و اوقات مقرر شرعی است.

در برخی تفاسیر نیز تأکید شده است که تعبیر «حافظوا على الصلوات» با آیاتی مانند «وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ» همخوانی دارد؛ آیاتی که اهل ایمان را به سبب التزام و مراقبت مستمر بر نماز، مورد مدح و ستایش قرار داده‌اند. هرچند میان مفاهیم «محافظت» و «دوام» از حیث تفسیری تفاوت‌هایی ذکر شده است، اما قدر مشترک آن‌ها، تأکید بر استمرار و صیانت از نماز در همه حالات است.

مراد از «الصلوات»

در آیه شریفه «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى»، یکی از مباحث اساسی، تعیین مراد از واژه «صلوات» است. در این‌باره دو دیدگاه میان مفسران و فقها مطرح شده است:

1. بر اساس این نظر، «صلوات» شامل هر آن چیزی است که عنوان «صلاة» بر آن صدق می‌کند [3]؛ اعم از نمازهای یومیه، نماز جمعه، نماز عیدین، نماز میت و حتی صلوات بر پیامبر اکرم (ص) در تشهد. طرفداران این دیدگاه با اطلاق لفظ «صلوات» و بدون تقیید آن به نوع خاصی از نماز، شمول آیه نسبت به همه اقسام نماز را پذیرفته‌اند. از قائلان به این نظر می‌توان به قطب‌الدین راوندی [4]، فخرالمحققین در ایضاح الفوائد، ابن فهد در المذهب البارع، مقدس اردبیلی در زیادة البیان [5]، فاضل مقداد در کنز العرفان [6] و استرآبادی در آیات الاحکام [7] اشاره کرد. بر این اساس، نماز جمعه نیز یکی از مصادیق «صلوات» خواهد بود و آیه، امر به مراقبت و التزام به آن را نیز در بر می‌گیرد.
2. بر پایه این قول، مراد از «صلوات» در آیه، خصوص نمازهای یومیه است و الف و لام در «الصلوات» برای عهد به کار رفته است. این دیدگاه به روایاتی استناد می‌کند که «صلوات» را به نمازهای پنج‌گانه تفسیر کرده‌اند. از قائلان به این نظر می‌توان به کاظمی در مسالک الافهام [8] و وحید بهبهانی اشاره کرد. همچنین فخر رازی از علمای اهل سنت در تفسیر کبیر تصریح می‌کند که اجماع مسلمانان بر پنج نماز واجب است و بر این اساس، «صلاة وسطی» را نماز ظهر می‌داند که میان دو نماز پیش از خود (صبح و عشاء) و دو نماز پس از خود (عصر و مغرب) قرار دارد. [9]

به نظر می‌رسد ظاهر آیه و روایات تفسیری، مؤید دیدگاه دوم است؛ زیرا حمل آیه بر همه اقسام نماز، از جمله نماز میت یا نماز عیدین که واجب کفایی یا موسمی‌اند، با سیاق امر عمومی به «حفظ» سازگار نیست.

دیدگاه برگزیده در مراد از «الصلوات»

بررسی قرائن لفظی، سیاقی و عقلی آیه، همراه با روایات وارده، نشان می‌دهد که مراد از «صلوات» در این مقام، همان نمازهای پنجگانه‌ی روزانه است. این نتیجه بر چند قرینه‌ی معتبر مبتنی است:

1. قرینه روایی: در منابع روایی، از جمله در کتاب مسالک الافهام [10]، روایتی نقل شده که صریحاً بیان می‌دارد مراد از «صلوات» در این آیه، نمازهای یومیه است. این روایت به صورت تفسیر مأثور، مؤید برداشت ظاهری آیه بوده و نشان می‌دهد منظور، امری مستمر و روزانه است نه واجبی عرضی یا مقطعی.

2. قرینه لغویت خطاب عمومی در واجبات کفایی: امر «حافظوا» خطاب عام به همه‌ی مکلفان است. چنانچه مراد غیر نماز یومیه باشد، چون این عبادات مانند نماز میت واجب کفایی یا مانند نماز عیدین، سالی دو بار برگزار می‌شوند، اطلاق چنین خطاب فراگیری، لغو و غیرحکیمانه خواهد بود. شارع، در مورد واجبی که با انجام یک نفر کفایت می‌کند، امر عام به محافظت نمی‌دهد. بنابراین، موضوع مانند نمازهای یومیه، باید عملی باشد که تک تک مکلفان همیشه مکلف به آن‌اند. مرحوم امام(ره) تصریح کرده است که در بعضی واجبات کفایی، شارع نمی‌تواند خطاب را به نحو استغراق متوجه همه‌ی افراد کند؛ زیرا تکلیف با امتثال عده‌ای حاصل می‌شود و این با خطاب استغراقی سازگار نیست. در آیه‌ی «حافظوا»، خطاب به صورت استغراقی به هر فرد مؤمن تعلق گرفته است. این نوع خطاب تنها در واجبات عینی معنا دارد و از همین جهت دلالت بر نمازهای یومیه که واجب عینی فردی‌اند می‌کند.

3. قرینه مناسبت حکم و موضوع: از قرائن تفسیری و اصولی مهم، قرینه «مناسبت حکم و موضوع» است. بر اساس این قرینه، میان حکم صادر شده و موضوع آن باید تناسب عرفی وجود داشته باشد. وقتی خداوند امر به «حفظ» و مراقبت صادر می‌فرماید، مناسب آن است که موضوع نیز عملی مستمر و مبتلا به باشد تا معنای حفظ و مراقبت عقلاً و عرفاً تحقق یابد. از آنجا که نمازهای یومیه عبادتی‌اند که هر روز و در هر حال بر مکلف واجب‌اند، این تناسب میان حکم حفظ و موضوع نماز، به روشنی تحقق یافته و مراد از «صلوات» در آیه همان نمازهای یومیه است.

4. قرینه سیاقی آیه بعد: آیه‌ی بعد از این آیه می‌فرماید: «وَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا»؛ یعنی حتی در حال خوف، مکلف باید نماز را در حال راه رفتن یا سواره اقامه کند. این دستور، ویژه‌ی نمازهایی است که در هیچ حال ساقط نمی‌شوند، یعنی نمازهای یومیه. زیرا فرض خوف یا نماز در حال راه رفتن یا سواره معمولاً در مورد نماز عیدین یا نماز میت تحقق ندارد، بنابراین، سیاق آیات مؤید آن است که «صلوات» مورد بحث، همان نمازهای روزانه‌ی واجب و مستمرند.

بر اساس مجموعه‌ی قرائن یادشده، روشن می‌شود که مراد از «صلوات» در آیه‌ی شریفه، نمازهای یومیه‌ی واجب است. این تفسیر افزون بر تأیید روایی، با مقتضای عقل، عرف و سیاق آیات تطابق دارد. بر این اساس، آیه‌ی «حافظوا عَلَى الصَّلَوَاتِ» تأکیدی الهی بر ضرورت مراقبت از اقامه‌ی نمازهای یومیه در وقت، با شرایط صحیح و در هر حال حتی در وقت خوف و اضطرار است.

در نتیجه، استدلال به آیه بسته به نوع تفسیر از واژه‌ی «صلوات» تفاوت می‌کند؛ اگر مراد عموم نمازها باشد، آیه دلالت بر لزوم مراقبت بر تمامی نمازها حتی نماز جمعه در عصر غیبت دارد. اما اگر مراد نمازهای یومیه باشد، آیه ناظر به وجوب محافظت فردی و دائمی بر پنج نماز روزانه است؛ و از این جهت که نماز جمعه بدل نماز ظهر است، از این جهت می‌تواند بر لزوم محافظت بر نماز جمعه را نیز برساند.

مراد از «الوسطی»

تبیین دقیق مراد از «الوسطی» تأثیر مستقیم در محدوده‌ی دلالت آیه بر وجوب مراقبت نسبت به اقامه‌ی نمازها دارد و از این جهت در میان فقهای امامیه، مورد تأمل و اختلاف نظر قرار گرفته است. بر اساس اقوال منقول در منابع معتبر فقهی، دو نظریه‌ی اصلی در معنای «الصلاة الوسطی» مطرح است: تطبیق آن بر نماز.

1. نظریه‌ی مشهور امامیه: مشهور فقهای امامیه، از جمله شیخ طوسی، علامه حلی در مختلف و تذکره، شهید اول در زکری، شهید ثانی، و محقق سبزواری، بر آن‌اند که مراد از «الصلاة الوسطی»، نماز ظهر است. شیخ طوسی در آثار خود ادعای اجماع در این معنا کرده و صاحب حدائق نیز ادعای شهرت می‌کند. استدلال مشهور بر این دیدگاه بر چند پایه استوار است: اولاً از نظر ترتیب شرعی نمازها، نماز ظهر در میان دو نماز شبانه (صبح و مغرب و عشا) و دو نماز روزانه (فجر و عصر) موقعیت میانه دارد، و اصطلاح «وسطی» کاملاً با این جایگاه مطابقت دارد. ثانیاً روایات متعددی در منابع امامیه وارد شده که صریحاً بیان می‌دارند، در غیر روز جمعه، «الصلاة الوسطی» همان نماز ظهر است، و در روز جمعه، مصداق آن نماز جمعه می‌گردد.

با این مبنا، آیه شریفه تأکید ویژه‌ای بر اهمیت نماز ظهر به عنوان محور اصلی وقت‌های عبادی دارد؛ نمازی که در روزهای غیرجمعه واجب عینی فردی است و در روز جمعه با تبدیل مصداق به نماز جمعه، همچنان موضوع امر به محافظت قرار می‌گیرد. از این جهت، آیه بیانگر لزوم اهتمام بر اقامه‌ی نماز جمعه نیز محسوب می‌شود.

2. نظریه‌ی سید مرتضی: در مقابل، سید مرتضی علم‌الهدی در نظریه‌ای متفاوت دارد. او بر این باور است که مراد از «الصلاة الوسطی»، نماز عصر است، و در تأیید این قول، ادعای اجماع فقها را نیز مطرح می‌کند. [11] مستند اصلی این دیدگاه روایتی است منقول از کتاب فقه‌الرضا، که در آن این مطلب ذکر شده است. [12]

درباره‌ی اعتبار کتاب فقه‌الرضا، در بحث خارج مکاسب محرمه به‌صورت مبسوط گفت‌وگو کرده‌ایم، بسیاری از روایات این کتاب از امام هشتم علیه‌السلام صادر نشده، بلکه برگرفته از فتاوی والد شیخ صدوق است. [13]

اما روایاتی وجود دارد که بر اساس آن‌ها، در روزهای غیر جمعه نماز وسطی، نماز ظهر است و در روز جمعه، نماز جمعه به‌عنوان نماز وسطی شناخته می‌شود. [14] بنابراین، در روز جمعه، مصداق «صلاة الوسطی» همان نماز جمعه خواهد بود و عبارت «حافظوا علی الصلوات و الصلاة الوسطی» به معنای تأکید بر حفظ و اقامه‌ی نماز جمعه است.

وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

پاورقی

[1] صلاة الجمعة (حائری)، صص 123-30.

[2] قرآن کریم: سوره بقره، آیه 238.

[3] در این فرض، «الف و لام» از نوع جنس است.

[4] «و يمكن الاستدلال بهذه الآيات على وجوب جميع الصلوات و على صلاة الجنائز و صلاة العيدين و على وجوب الصلاة على النبي و آله في التشهد لأنه عام في جميع ذلك» (فقه القرآن (قطب راوندی)، ج 1، ص 78).

[5] زبدة البيان في أحكام القرآن، با محمدباقر بهبودی، ص 49.

[6] كنز العرفان في فقه القرآن، ج 1، ص 59.

[7] آیات الأحكام (استر آبادی)، ص 91.

[8] مسالك الأفهام إلى آیات الأحكام، ج 1، ص 121.

[9] «أجمع المسلمون على أن الصلاة المفروضة خمسة، و هذه الآية التي نحن في تفسيرها دالة على ذلك، لأن قوله: حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ يدل على الثلاثة من حيث أن أقل الجمع ثلاثة، ثم إن قوله تعالى: وَ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى يدل على شيء أزيد من الثلاثة، و إلا لزم التكرار، و الأصل عدمه، ثم ذلك الزائد يمتنع أن يكون أربعة، و إلا فليس لها وسطى، فلا بد و أن ينضم إلى تلك الثلاثة عدد آخر يحصل به للمجموع وسط، و أقل ذلك أن يكون خمسة، فهذه الآية دالة على وجوب الصلوات الخمسة بهذا الطريق، و اعلم أن هذا الاستدلال إنما يتم إذا بينا أن المراد من الوسطى ما تكون وسطى في العدد لا ما تكون وسطى بسبب الفضيلة و نبين ذلك بالدليل إن شاء الله تعالى» (التفسير الكبير (مفاتيح الغيب)، ج 6، ص 482).

[10] مسالك الأفهام إلى آیات الأحكام، ج 1، ص 121.

[11] «المعرفة بصلاة الوسطى، و الدليل عليها؟ الجواب: الصلاة الوسطى عند أهل البيت عليهم السلام، هي صلاة العصر» [11]. و الحجة على ذلك إجماع الشيعة الإمامية على ذلك. و قد روى في رواية ابن مسعود حافظوا على الصلوات و الصلاة الوسطى صلاة العصر و سميت صلاة الوسطى لأنها بين صلاتين من صلاة النهار تتقدمتا عليها، و صلاتين من صلاة الليل تأخرتا عنها» (مسائل الناصريات، ج 1، ص 275).

[12] الفقه المنسوب للإمام الرضا عليه السلام و المشتهر بفقه الرضا، ص 145.

- [13] «جمع بندی نظر حضرت استاد (حفظه الله) در مورد سند کتاب فقه الرضا: راجع به سند این کتاب به این نتیجه می‌رسیم که نمی‌شود اظهار نظر کرد، نه می‌توان گفت برای امام است، نه می‌توان گفت برای علی بن بابویه است و نه برای شلمغانی است. همه اینها احتمالی است. پس باید چکار کرد؟ باید به روایاتش برطبق قانون روایات مرسله عمل کنیم و چون اینها عین روایات را در فتاوا ذکر می‌کرده‌اند.» (پایگاه اطلاع رسانی آیت الله شیخ محمد جواد فاضل لنکرانی به نشانی: <https://fazellankarani.com> درس های خارج فقه، سال 1384-85، جلسه 6 و 7)
- [14] « ذکر بعض أئمة الزيدية إنها الجمعة يوم الجمعة و الظهر سائر الأيام و رواه عن علي » (مجمع البيان في تفسير القرآن، ج 2، ص 599).

منابع

علاوه بر قرآن.

- استرآبادی، محمد بن علی، آیات الأحكام (استرآبادی)، با محمدباقر شریفزاده، معراجی، بی‌تا.
- حائری، مرتضی، صلاة الجمعة (حائری)، قم - ایران، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم. مؤسسة النشر الإسلامي، 1418.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البيان في تفسير القرآن، ۱۰ ج، تهران، ناصر خسرو، 1372.
- علم‌الهدی، علی بن حسین، مسائل الناصريات، با مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی. مرکز مطالعات و تحقیقات علمی، جامع فقه 3 (کتابخانه و دانشنامه تخصصی فقه)، رابطة الثقافة و العلاقات الاسلامية. مديرية الترجمة و النشر، بی‌تا.
- علی بن موسی (ع)، امام هشتم، الفقه المنسوب للإمام الرضا عليه السلام و المشتهر بفقه الرضا، با مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، جامع فقه 3 (کتابخانه و دانشنامه تخصصی فقه)، مؤسسة آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث، بی‌تا.
- فاضل جواد، جواد بن سعید، مسالك الأفهام إلى آيات الأحكام، با محمدباقر بهبودی، محمدباقر شریفزاده، و محمدتقی کشفی، تهران، مرتضوی، 1365.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبد الله، كنز العرفان في فقه القرآن، با محمدباقر بهبودی و محمدباقر شریفزاده، جامع فقه 3 (کتابخانه و دانشنامه تخصصی فقه)، مرتضوی، بی‌تا.
- فخر رازی، محمد بن عمر، التفسير الكبير (مفاتيح الغيب)، بيروت، دار إحياء التراث العربي، 1420.
- قطب راوندی، سعید بن هبه‌الله، فقه القرآن (قطب راوندی)، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، بی‌تا.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، زبدة البيان في أحكام القرآن، با محمدباقر بهبودی، مكتبة المرتضوية، بی‌تا.